

3 тақырып. Қазақстан Республикасы Конституциялық құқығының негіздері.

“Конституция” деген сөздің латыннан аудармасы “құрылғы”, “жарғы”, “заң” деген мағыналарды білдіреді. Ежелгі Римде император билігінің кейбір актілері осылай аталған. Ең бірінші конституция дүние жүзінде 1787 жылы қабылданып, осы күнге дейін қолданылып келе жатқан АҚШ-тың Конституциясы болып табылады. Еуропада бірінші конституциялар 1791 жылы Франция мен Польшада қабылданған. Конституцияның басқа құқықтық нормативтік кесімдерден мынадай **ерекшеліктері бар екенін айта кету керек:**

- қоғамдық қатынастардың негізін қалайды;
- құқықтың негізгі бастауы болып табылады;
- ең жоғарғы заңдылық күші бар;
- оның ерекше тәртіппен қабылдануы;
- тұрақтылығы.

1991 жылдың желтоқсан айында КСРО ыдырап, құрамына кірген одақтас республикалар егемен, тәуелсіз әрі дербес мемлекеттер құрды. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы жойылды. Оның аумағында Қазақстан Республикасы деп аталатын жаңа мемлекет пайда болды.

Қазақстан Республикасын құрылған кезден бастап бірталай құқықтық актілер қабылданып, жаңа мемлекеттің заңды негізін қалай бастады. **Оларға жататындар:**

1. Қазақ ССР-нің Мемлекеттік егемендігі туралы декларациясы.
2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Заңы.
3. 1993 жылғы және 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциялары.

Аталған конституциялық кесімдер Қазақстанның тәуелсіздігін, дербестігін жариялап, демократиялық, құқықтық мемлекет құрудың негіздерін қалады.

Қазіргі уақытта негізгі құқықтық құжат - Қазақстан Республикасының **1995 жылғы 30 тамызда** өткен республикалық референдумында қабылданған **Конституциясы**. Ол тәуелсіздік кезіндегі Конституциялық заңдардың қағидаларын тұжырымдап, бір арнаға келтірді.

Бұрынғы конституциялар социалистік мемлекеттің негізгі заңдары деп саналса, жаңа Конституция демократиялық мемлекеттің Ата Заңы деп жарияланды. Бұл мақсат Конституцияның алғы сөзінен-ақ байқалады:

“Біз, ортақ тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастыққа лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып, осы Конституцияны қабылдаймыз”, - делінген. Оның жоғары заңдық күші бар және еліміздегі барлық іс-қимыл мен қалыптасушы жүйелердің нормативті базасы болып табылады. Республиканың бүкіл аумағына тікелей қолданылады. Бейнелей айтсақ, бұл Конституция - мемлекетке қоғамның құқықтық сенімі және халықтың берген төлқұжаты деуге болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы республикалық құрылыстың негізін, мемлекеттік билік жүйесін және Қазақстан мемлекеті мен азаматының қатынасын белгілейді. Адам және оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын Конституция мемлекеттің ең қымбат қазынасы деп танып, мемлекеттің сол үшін қызмет етуі тиістігін атап көрсетеді.

2.2. Қазақстан Республикасы - егеменді және тәуелсіз мемлекет.

Халықтың билік етуі жарияланды. ҚР Конституциясы бойынша мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнар көзі - халық. Халыққа, негізінен мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын анықтау құқығы берілген. Қазақстан халқы - тек қазақ ұлты емес, сонымен қатар Қазақстанмен тарихи тағдыры тығыз байланысты басқа ұлттар топтары. Халық дауыс беру, (референдум), талқылау, сондай-ақ Парламент депутаттарын сайлау арқылы мемлекеттік өмірдің маңызды мәселелерін шешуге қатысады. Президентті де тікелей халық сайлайды.

Егемендік және тәуелсіздік жарияланды. Егемендік - мемлекеттік биліктің бірлігін, үстемдігі мен тәуелсіздігін анықтайтын мемлекеттің мәні болып табылады. Аталған қасиеттер тығыз байланысты және солардың арқасында мемлекеттің азаматтарын жалпыға бірдей тең құқықпен мемлекеттік - құқықтық бірлікке топтастырып отырған Қазақстан Республикасының осындай егемендік жайына толық сипат бере алады.

Мемлекеттің билігінің біртұтастығы Қазақстанды тәуелсіз, толық билікті бөліктерге бөлінбейтін бір ғана мемлекеттік биліктің болуы мүмкін және бар екендігін білдіреді.

Республика мемлекеттік билігінің тәуелсіздігі - оның мемлекетаралық қатынастағы егемендігі. Қазақстан мемлекетінің басқа бір мемлекеттің билігіне бағынбауы, оның дербестігін, сөзсіз сыртқы саясаттық құқықтық субъектілігін білдіреді. Ешқандай басқа мемлекеттің Қазақстанның ішкі істеріне араласуға құқығы жоқ, өйткені ол - егеменді ел.

Қазақстан мемлекетінің тарихи қалыптасқан аумағы бар. Мемлекетіміздің аумағы біртұтас және оған қол сұғуға болмайды. Қазақстан Республикасының аумағын күшпен басып, қосып алу не ыдыратып жіберу халықаралық қауымдастық тарапынан елдің аумақтық тұтастығына қол сұғушылық және жалпыға бірдей халықаралық құқық принциптерін өрескел бұзушылық болып табылады. Қай жақтан шыкса да, мұндай озбырлық әрекеттердің кез келгеніне Қазақстан Республикасы өзінің қарулы Күштерінің барлық қуатымен тойтарыс беруге хақылы. Бұл - оның мемлекет ретіндегі егемендік құқы. Сондықтан Конституцияның 2-ші бабында: “Республика егемендігі оның бүкіл аумағын қамтиды. Мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз етеді” - деп атап көрсетілген.

Конституцияда жарияланғандай Қазақстан басқа көрші елдермен татулық принципін сақтау және олардың ішкі ісіне араласпау, дауларды келісім арқылы шешу, бірінші болып қарулы күштерді қолданбау саясатын жүргізеді.

Біртұтас мемлекеттік биліктің тармақтарға бөліну принциптері - Қазақстан Республикасының негізге алынатын конституциялық құрылысы, елдегі билікті күшпен иемденіп кетпеуіне қоғам алдында кепілдік беретін принцип.

Республикадағы мемлекеттік билік біртұтас, өйткені оның бірден-бір бастауы - Қазақстан халқы және мемлекеттің егемендігі бөлінбейді. Әйтсе де, бұл билік өзінің бөліну принципіне сәйкес **заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына** бөлініп, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы жүзеге асырылады (Конституцияның 3 - бабы). Осыған орай, Конституция Парламенттің, Үкімет пен Жоғарғы Соттың міндеттерін дәл белгілеп, шек қоятын және біртұтас мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының үйлесімді жұмыс істеуін қамтамасыз етудегі Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттілігі қисынды шешімін тапқан.

Республика Парламенті белгіленген жағдайда ел Үкіметіне сенімсіздік білдіріп, Президентті қызметінен босатуға “қауіп” төндіре алады. Президент өз тарапынан Парламентті таратып, Үкіметтің өкілеттігін тоқтатуға, Парламент қабылдаған заңдарға тыйым салуға және Үкіметтің актілерін өзгертуге не тоқтатуға құзыры бар.

Үкімет өздері ұсынған заң жобасы қабылданбаған жағдайда, Парламент Палаталарының бірлескен мәжілісіне Премьер-министрдің бастауындағы Үкіметке деген сенім мәселесін қоюға құқылы.

Егемендіктің тағы бір белгілері: **өз азаматтығының және басқа мемлекеттермен қарым-қатынас қабілеттілігінің** болуы. Азаматтыққа байланысты мәселелер Конституцияда, азаматтық туралы заңда, басқа да құқықтық-нормативтік кесімдерде көрініс тапты. Қазақстан Республикасы Біріккен Ұлттар Ұйымының, басқа да халықаралық ұйымдардың мүшесі, көптеген шет мемлекеттермен елшілік қатынастарын жолға қойды.

Егемен Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері: Елтаңбасы, Туы, Гимні бар. Әр адам мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге міндетті. Заңдарда оларды пайдаланудың тәртібі белгіленген.

2.3. Қазақстан – демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет.

Конституция Қазақстан Республикасын **демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік** мемлекет ретінде орнықтырады.

Демократиялық мемлекет - Қазақстан, ең алдымен, Конституция қабылдап, тікелей мемлекет басшысын және Парламент сайлауға, өкілетті мерзімі біткен соң, оларды ауыстыруға халықтың құрылтайшылық билігі бар ел. Сонымен қатар, демократиялық мемлекет ретінде Қазақстан әлеуметтік және ұлттық нысандарына, тағы басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, азшылық пен жекелеген азаматтардың мүддесін білдіруіне, оның есепке алынуына да мүмкіндіктер береді.

Зайырлы мемлекет - Қазақстан Республикасында діни мекемелер мен дін ұстаудың мемлекеттен бөлектігін білдіреді және бұл жағдай Қазақстандағы ислам мен православиелік, тағы да басқа нанымдық ағымдарға бірдей қатысты. Мемлекет органдары қағидалық заң негізінде емес, Конституция негізінде құрылып, жұмыс істейді. Сонымен бірге, әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар. Наным немесе атеизм мәселесі адамның жеке басының шаруасы болуы тиіс.

Құқықтық мемлекет - жеке адам мен қоғам мүддесін қорғайтыны, заң үстемдігі мен құқық принциптеріне негізделіп құрылған мемлекет. Ол принциптер: заңның үстемдік етуі; мемлекеттік биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот биліктеріне бөлінуі; адам мен азамат құқығы мен бостандығына халықаралық өлшем деңгейінде кепілдік берілуі; тұлға мен мемлекеттің өзара жауаптылығының болуы, т. б.

Әлеуметтік мемлекет - жекелеген топтарға немесе ұлыстарға емес қоғам мен адамға тұтас қызмет ететін мемлекет. Ол мемлекеттік қаржы көздері есебінен барлық азаматтарға мүмкіндігінше бірдей мөлшерде игіліктер көрсетіп, қоғамдағы ауыртпалықтарды да теңдей бөлу жолымен әлеуметтік теңсіздікті жеңілдетуге әрекет етеді.

Қазақстан өз мемлекетінің әлеуметтік сипатын Конституциясында кепілдік берілген білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, мәдениет, әлеуметтік жұмысбастылық, еңбекті қорғау, әлеуметтік қамсыздандыру және табыстары төмен тұратындар тобын қолдау сияқты әлеуметтік игілік істер арқылы анықтаған.

Конституциямызда жазылғандай, Қазақстан біртұтас, **Президенттік басқару жүйесіне** негізделген мемлекет. Бұл жүйе бойынша мемлекет басшысы жалпы халық сайлаған Президент болады да, Премьер-министрдің басқаруындағы, өзінің алдында жауапты Үкіметті тағайындайды.

Қазақстандағы президенттік басқару нысанының ерекшелігі сол билік бөлісу жүйесінде Президент “билік буындарының үстінен қарау” құқығына ие әрі олардың

келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Ол Конституциялық тәртіпке сәйкес Үкіметтің өкілеттігін ғана тоқтатып қоймай, Парламентті де тарата алады, соттарды тағайындап және қажет болған жағдайда заңдық күші бар жарлықтар мен заңдар шығарады (Конституцияның 45 бабы).

Қазақстанның біртұтастығы оның әкімшілік аумақтық бөлшектерден құрылатындығын (облыс, аудан, қалалық аудан, ауылдар мен селолар), автономияға бөлінбеуі. Әкімшілік аумақтық құрылым туралы ерекше заң бар. Ол Қазақстанның тарихи және қазіргі замандағы ерекшеліктерін бейнелейді.

2.4. Қазақстан Республикасының сайлау жүйесі.

Қазақстанда сайлау жүйесінің екі түрі қолданылады: төте сайлау және жанама сайлау. Қазақстан Президенті, Мәжіліс және Мәслихат депутаттарн төте сайлау жүйесі арқылы сайланады. Президентті конституциялық заңға сәйкес жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде Республиканың кәмелетке толған азаматтары дауыс беру арқылы жеті жыл мерзімге сайлайды.

Мәжіліс депутаттарын сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығының негізінде жасырын дауыс беру арқылы жүзеге асырылады. Мәжіліс депутаттарының кезекті сайлауы Парламенттің, жұмыс істеп тұрған сайлану өкілеттілігінің, мерзімі аяқталғанға дейінгі екі айдан кешіктірілмей өткізіледі.

Жергілікті органдарды — мәслихаттарды жалпыға бірдей, тек, төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы төрт жыл мерзімге халық сайлайды. Жиырма жасқа толған азамат мәслихат депутаты болып сайлана алады. Республика азаматы бір мәслихаттың ғана депутаты бола алады.

Сенат депутаттары жанама сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жолымен сайланады. Сайланған Сенат депутаттарының жартысы әрбір екі жыл сайын қайта сайланып отырады.

2.5. Қазақстан - Президенттік Республика.

Қазақстан Республикасының **Президенті - мемлекеттің басшысы, елдің жоғары лауазымды тұлғасы.** Қазақстанның Президенті Конституция бойынша жоғары лауазымды тұлға болғандықтан, Қазақстан халқының бірлігін қамтамасыз етеді, былайша айтқанда, түрлі ұлттар арасында, әлеуметтік топтар арасында ала ауыздық болмауына қамқорлық жасайды. Мемлекеттік биліктің түрлі буындарының арасында қақтығыс болмауын қадағалайды. Президент Парламент қабылдайтын заңдарға қол қояды, егер заңдар Конституцияға сәйкес келмесе қайта қарау үшін кері қайтарады.

Егер Парламент заң қабылдау құқығын уақытша Президентке тапсырса, ол заңды өз Жарлығымен қабылдай алады. Сонымен қатар, Республика Президентінің заңдар жобасын қараудың басымдылығын белгілеуге, сондай-ақ осы жоба жедел қаралады деп жариялауға құқығы бар, бұл - Парламент заң жобасын енгізілген күннен бастап, бір ай ішінде қарауға міндетті екендігін білдіреді. Парламент осы талапты орындамаса, Республика Президенті заң күші бар жарлық қабылдай алады.

Парламент - Қазақстан Республикасының заң шығару қызметін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілетті органы. Парламент тұрақты негізде жұмыс істейтін екі Палатадан: **Сенаттан және Мәжілістен** тұрады.

Үкімет - Қазақстан Республикасының атқарушы билігін жүзеге асырады, атқарушы органдардың жүйесін басқарады және олардың қызметіне басшылық жасайды. Үкімет өзінің бұл қызметінде Республика Президентінің алдында жауап береді.

Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек сот ғана жүзеге асырады. **Сот жүйесіне** Республиканың Жоғарғы соты және жергілікті соттар кіреді.

Жергілікті мемлекеттік басқаруды тиісті аумақтағы істің жай-күйіне жауап беретін жергілікті өкілетті (мәслихаттар) және атқарушы органдар (Президент пен Үкіметтің өкілдері болып табылатын әкімдер басқаратын) жүзеге асырады.

2.6. Қазақстан Республикасы азаматтарының негізгі құқықтары мен бостандықтары.

Конституцияның 12-ші бабына сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Республика азаматтарының құқықтары мен бостандықтары Қазақстан мемлекеті мойындайтын әрі кепілдік беретін өз азаматтарының белгілі мінез-құлқының заңдық мүмкіндіктерін білдіреді. Осының нәтижесінде өркениетті мемлекеттердегі адам мен азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтары толық көлемде Республика Конституциясында бекітілген. Конституция бойынша оларды **жеке, саяси, экономикалық, және әлеуметтік** топтарға бөлуге болады.

Жеке құқықтар мен бостандықтар.

Өмір сүру құқығы. өмір сүру құқығы - ол ешкімнің қандай жағдайда болсын айыруына болмайтын адамның басқа барлық құқығының ең негізгісі. 1948 жылғы “Адам мен азамат құқығының жалпыға бірдей Декларациясында жеке адамның адами құндылығын мен әр адамның өмір сүру құқығы жарияланған.

Өмір сүру құқығы тек Конституциямен ғана емес, сондай-ақ салалық заңдармен қорғалады. Мысалы: Өмір сүру құқығы адам қайтыс болғанға дейін өз мәнін сақтайды. “Қазақстан Республикасында халықтың денсаулығын сақтау туралы” Заңның 52 бабы өмірді қолдаушы аппаратура тек өлім расталған жағдайда ғана қызметін тоқтатуы мүмкін екендігі айтылған.

Ешкімнің, өз бетінше, адам өмірін қиюға хақысы жоқ. Өлім жазасы ерекше ауыр қылмыс жасағаны үшін, ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамға кешірім жасау туралы арыздану құқығы беріледі.

Әркімнің өзінің жеке басының құқығы бар және адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Адамның жеке басының бостандығы - өзінің болмысынан туындайтын оның бөлінбейтін және абсолютті құқығы. Мысалы, заңда көзделген реттерде ғана және тек соттың немесе прокурордың санкциясымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, тұтқындалған адамға сотқа шағымдану құқығы беріледі. Прокурордың санкциясыз адамды 72 сағаттан аспайтын мерзімге ғана ұстауға болады.

Осылармен қатар ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы.

Адамның қадір-қасиеті мемлекетпен қорғалатын құндылықтарды құрайды, өйткені ол өзін және өзінің жеке тұлғалық жағдайын нақ құқықтық мемлекеттегідей сезінетін кез-келген жеке адамға тән. Қадір-қасиет - саналы түрде сезінген, айналып келгенде, оның жеке ішкі және сыртқы қасиеттеріне айналған “қанына сіңген” жеке тұлға ретінде сипаттайтын, адамның дамушы ізгі мінез-әрекеттерінің сырттай бейнеленген көрінісі ретінде түсініледі. Адамның қадір-қасиеті оның қоғамдағы орнына, атағына, тұрмыс қалпына, кәсіпқойлығына және басқа жағдайларға байланысты.

Әрбір адам сый-құрмет пен мойындауға және дербес ой мен әрекет құқығына лайық. Заң әрекеттерін қолдану кезінде (мысалы: куәландыру, сұрыптау, тінту, сұраққа жауап алу, беттестіру, корреспонденция алу, ұстау, тұтқындау секілді басқа түрлі тергеу жұмыстарын жүргізу барысында) адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмауы жөніндегі міндет Конституцияда қатаң көрсетілген.

Қинауға, күш қолдануға, басқа да қатал не адамның қадір-қасиетін қорлайтын қатынас пен жазаға тиым салынады. Заң адамның қадір-қасиетін, ар-ожданын қоғау

мүмкіндіктерін белгілейді. Мысалы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 347-1 бабына сәйкес тергеушінің, анықтауды жүргізуші адамның немесе өзге лауазымды адамның мәліметтер алу немесе мойындату, не оны жасаған немесе жасады деп күдік келтірілген іс-әрекет үшін жазалау, сондай-ақ оны немесе үшінші адамды кез келген сипаттағы кемсітуге негізделген кез келген себеп бойынша қорқыту немесе мәжбүр ету мақсатымен әдейі тән немесе психикалық зардап шектіруіне жол берілмейді. Егер сол әрекет жәбірленушінің денсаулығына ауыр зиян келтірсе немесе абайсызда адам өліміне апарып соқса, онда оны үш жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметтерді атқару құқығынан айыра отырып, бес жылдан он жылғы мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Ұлттық және діни салалардағы құқықтар мен бостандықтар және олардың кепілдіктері: “Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы” деген конституциялық тұжырыммен айшықталған - көп ұлтты, саяси алуан пікірлі және көп конфессияланған қазақстандық қоғамдағы адам жағдайын бейнелейді. Ұлттық, партиялық немесе діни болмысты анықтау - ол адамның өзін-өзіне іштей ұқсастыруының нәтижесі. Мысалы, төлқұжат жеке басты куәландыратын және Қазақстан Республикасының азаматтығын растайтын басты құжат болып табылады. Төлқұжатта азаматтың ұлты оның иесінің еркі бойынша көрсетіледі. Әркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хақылы. Әркімнің ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқығы бар.

Дегенмен, ұлттық белгіні жеке адамның заңи мәртебесінен алу ұлтаралық қатынас сияқты аса маңызды саладағы оның рөлін төмендету емес. Тіл мен діннің қызмет етуі, өз мәдениетін толыққанды пайдалану, ұлттық және рулық болмысындағы белгілері бойынша кемсітушілікпен күрес мәселелері мемлекетте қолданылатын заңдармен егжей-тегжейлі реттелген, ұлттық-мәдени орталықтары және Республика Президенті жанындағы Қазақстан халықтары Ассамблеясы, сондай-ақ әртүрлі қоғамдық бірлестіктерді қоса алғанда мемлекеттік органдардың тұрақты назарында.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл - **қазақ тілі**. Онымен қоса мемлекеттік ұйымдарда жергілікті басқару орындарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады. Тілдердің өмір сүруінің құқықтық негіздері, оларды зерделеу мен дамыту, мемлекеттің өз ауқымында қолданылатын тілдердің бәріне бірдей құрмет сезімін қамтамасыз ету үшін қолайлы жағдай жасау міндеттері “Қазақстан Республикасындағы тіл туралы” 1997 жылғы 11 шілдеде қабылданған Заңмен белгіленген және ынталандырады.

Қазақстан Республикасы аумағында заңды түрде тұратын әрбір адамның, заңда арнайы көрсетілгеннен басқа реттерде, оның аумағында **еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты елді мекенді өз қалауы бойынша таңдап алуға, республикадан тыс жерлерге кетуіне, республика азаматтарының кедергісіз қайтып оралуына құқығы бар.**

Шетел азаматтары және азаматтығы жоқ адамдар, Қазақстан Республикасының азаматтары сияқты, республика аумағында еркін жүріп-тұруға және өздеріне тұрғылықты мекенді қалауынша таңдауға құқылы. Алайда, оларға белгілі бір тиісті шектеулер нормативтік кесімдермен белгіленген.

Қазақстанда тұрғылықты мекенді өз қалауынша таңдау еркіндігін шектеудің ұзақ жылдар бойғы бір нысаны - тіркеу институты болып келді яғни қайсы бір аумақта тұру үшін арнайы рұқсат алу қажеттігі.

Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1993 жылғы 5 сәуірдегі қаулысымен бекітілген төлқұжат жүйесі жөніндегі ереже жаңа институтты - азаматтарды

тіркеу институтын енгізді. Азаматтар тұрғылықты тұратын жеріне және уақытша келген жеріне міндетті түрде тіркелуі тиіс. Тіркеуді ішкі істер органдары жүргізеді.

Біздің елдің азаматтарының келіп мекендеген және тұрғылықты жерін тіркеу, олардың тұрғын үйді немесе бөлмені иелену меншігін растайтын не тұрғын бөлмені пайдалануға, оның ішінде жалдану және жалгерлік шарт бойынша пайдалануға алғандығын куәландырылатын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген өзге де негіздер бойынша тұрғын бөлмеге кіру құқығын растайтын құжаттар негізінде жүзеге асырылады.

Саяси бостандықтар мен құқықтар.

Мемлекет ісін басқаруға қатысу құқығы - Қазақстан Республикасы азаматтарының тікелей және өз өкілдері арқылы мемлекеттің өкілдік, атқарушы және сот органдарының құрылуы мен жұмыс істеуі жөніндегі әрекетін жүзеге асыру мүмкіндігі. Конституцияның 33 - бабы мұндай қатысудың төмендегідей түрлерін белгілейді: “Мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына тікелей жүгіну, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен өзін-өзі басқару органдарына жеке және ұжымдық өтініштер жолдау; мемлекеттік органдар мен өзін-өзі басқару органдарын сайлау және оларға сайлану; референдумға қатысу; мемлекеттік қызметке кіру”.

Мемлекеттік қызметке кіру – бұл орайда республика азаматтарының мемлекеттік қызметке кіруге тең құқығы бар. Мемлекеттік қызметші лауазымына кандидатқа қойылатын талаптар лауазымдық міндеттердің сипатына ғана байланысты болады, ал мемлекеттік қызметшілердің құқықтық жағдайларын Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі Заңы реттейді.

Жиналыстарға, бейбіт әрі қарусыз жиналуға, митингілерге, демонстрацияларға, шерулерге қатысуға және тосқауылдарға тұру құқығы - азаматтардың көңілін, талаптарын, мүдделерін, тілектерін білдіру түрі. Азаматтар Конституцияға сәйкес, бейбіт әрі қарусыз жоғарыда аталған тәсілдердің кез келгені бойынша бұқаралық жария шаралар өткізуге құқылы. Бұл құқықты пайдалану мемлекеттік қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, денсаулық сақтау, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мүдделері үшін заңмен шектелуі мүмкін.

Бірлесу бостандығы құқығы - азаматтардың өздерінің мүдделеріне сәйкес ортақ мақсатқа жету үшін ерікті көңіл білдірудің негізінде ерікті құрама құру мүмкіндігі. Бұл құқық жаңа бірлестік құру, сол сияқты тең құқықтық, өзін-өзі басқару және заңдылық принциптерімен қызмет етіп жатқан бірлестіктер құрамына кіру жолдарымен жүзеге асырылуы мүмкін. Мақсаты мен қызмет саласына қарай азаматтар бірлестігі сан алуан болып келеді. Бірлестіктердің негізгі түрлеріне саяси партиялар, бұқаралық қозғалыстар, кәсіптік одақтар, балалар, жастар, әйелдер, ардагерлер ұйымдары, ғылыми, техникалық, мәдени-ағарту, спорттық, өзге ерікті қоғамдар, шығармашылық одақтар, ұлттық мәдени орталықтар және т. б. жатады.

Экономикалық құқықтар мен бостандықтар - адамға өз мүмкіндігін материалдық өндіріс саласында жүзеге асыру үшін қажет екендігін айта кету керек. Мысалы, әркімнің **кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне**, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады.

Қазақстанда **жеке меншік** заңмен қорғалады. Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады. Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды.

Әлеуметтік құқықтар мен бостандықтарға: денсаулық сақтау, білім алу, әлеуметтік қамсыздандыру, еңбек ету бостандығы және т. б. жатады.

Еңбек ету бостандығын - әркімнің өз қабілетіне қарай еңбек таңдау мүмкіндігі. Әрбір адамның қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауға құқығы бар. Еріксіз еңбекке соттың үкімі бойынша не төтенше жағдайда немесе соғыс жағдайында ғана жол беріледі. Әркімнің қауіпсіздік пен тазалық талаптарына сай еңбек ету жағдайына, еңбегі үшін нендей бір кемсітусіз сыйақы алуына, сондай-ақ жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғалуға құқығы бар және т. б.

Қазақстанда азаматтарды **тұрғын үймен камтамасыз ету** үшін жағдайлар жасалады. Қазақстан Республикасы азаматтарының **денсаулығын сақтауға, жасына келген, науқастанған, асыраушысынан айырылған жағдайда және өзге де заңды негіздерде оған ең төмен жалақы және зейнетақының мөлшерінде, мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім** алуына кепілдік беріледі.

2.7. Қазақстан Республикасы азаматтарының негізгі міндеттері.

Азаматтардың негізгі міндеттеріне Қазақстан Республикасының Конституциясын және басқа заңдарды сақтау, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу, салықтар мен алымдарды төлеу, т. б. жатады.

Әр азамат Республиканың **мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті. Рәміздерге: Мемлекеттік Ту, Мемлекеттік Елтаңба және Мемлекеттік Гимн жатады.** Әркім Республиканың мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасын мемлекеттік емес ұйымдардың және олардың лауазымды адамдарының бланктерінде және басқа реквизиттерінде пайдалануына заңмен тиым салынған.

Мемлекеттік нышандарды қорлаушылық үшін қылмыстық жауаптылыққа дейінгі заңдық жауапталық белгіленген. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 317-бабында Мемлекеттік Туды, Мемлекеттік Елтаңбаны немесе Мемлекеттік Гимнді қорлағаны үшін, қылмыскер айыппен немесе бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Елді сыртқы қарулы күш көрсетуден қорғау бүкіл халықтың басты қызметінің бірі болып табылады. Сондықтан Қазақстан Республикасын қорғау әр азаматтың қасиетті борышы мен міндеті ретінде конституциялық тұрғыда бекітілген. Мемлекетті қорғау қызметі мән-мағынасы жағынан сол мемлекеттің міндеті. Бейбіт кезде елдің қорғаныс қабілетін нығайту, қарулы шабуылдың алдын алу және Қазақстан Республикасына қарсы жасалуы мүмкін шабуылды тойтару, сондай-ақ әскери ғылым мен техниканы дамыту үшін мемлекет қажетті шараларды жүзеге асырады.

Әскери қызметтің тәртібі мен түрлері “Жалпыға бірдей әскери міндет және әскери қызмет туралы” 1993 жылғы 1 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңымен реттеледі. Жалпыға бірдей әскери міндетке: азаматтарды әскери қызметке дайындау; шақыру учаскелеріне тіркеу; әскери қызметке тіркеу; әскери қызметті өтеу; запастағы әскери қызмет; запаста жүрген кезде оқу жиындарынан өту; соғыс кезінде азаматтардың бәріне бірдей әскери білім беру кіреді.

Қазақстан Республикасының азаматтары жалпыға бірдей әскери міндеттілігіне қатысты мынадай санаттарға: **әскерге шақыруға дайындар** – шақыру пунктіне тіркелгенге дейін 15 жастан бастап әскери қызметке әзірліктен өткен бозбалалар; **әскерге шақырылатындар** - шақыру пунктіне тіркелген тіркелген адамдар; **әскерилер** - әскери қызметте жүрген адамдар; **әскери міндеттілер** - запастағы адамдар; **әскери міндеттілік жүктелмегендер** - әскери есепке алынбағандар немесе осы тізімнен алынғандар жатқызылады.

Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи, мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға, табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті.

Жоғарыда аталған міндеттермен қатар, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада және заңмен шектелуі мүмкін. Бұл мәселе, мысалы, Республиканың бүкіл аумағында не бір бөлігінде төтенше жағдай енгізілген кезде көрініс табады. Себебі, төтенше жағдай уақытша шара болып және азаматтардың, заңды құқығы бар мекемелердің құқықтары мен бостандықтарын шектеуді белгілейтін айрықша құқықтық режим болып табылады.

Конституцияның 39-бабында саяси себептер бойынша азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір түрде шектеуге жол берілмейтіндігі туралы тұжырым бар.